

Ақ үйдің жабығынан көрсем санап.
«Сүйінші, іздеген қыз осында деп,
Біреуін ортаға апты жаудай талап.
Сырлаған домбырасын қолына алып,
Ән шырқап қоя берді жүндей сабап.
Біреуі атын ұстап тұрды шаужайынан,
Сөзінің білдім Біржан ыңғайынан,
Толықсып, төңкеріліп ән шырқап тұр,
Сөйтсе де шошымадым айғайынан»[24]

Ең бірінші үйден сыртқа көз салғанда, Сара көзіне түскен сурет осындай. Таза романдағы жағдайдың суреттелуі.(жағдай туралы роман теориясы мәселелері тарауында айтылатындықтан, бұл суреттеудің мәнін ашуды қажет деп таппадық.).Зерек ойлы, аңғарымпаз ақын қыз Біржанның сыртқы портретін де бірден сол сәтте суреттей кетеді. Сырттан келіп, әй-шәйға қарамай үйдегі ақын қызды айтысқа шақырған Біржан сөздері естіледі. «Біржанның төңкерілген әуенімен, «Ешкіөлмес» ел жиылды бауырында». Айтыс өткен уақыт белгісі де, оқиға өткен мекен де көрсетілген. Айтыс дәстүрінің шарты бойынша, қазақ арасында айтыс өткен соң, оны ел арасына жеңілген ақын таратады. Жеңген ақын мақтан үшін айтпайды. Сондықтан, айтыстың болғаны туралы мәлімет айтыста жеңілген ақын Сара сөзімен беріледі. Біржанның аруақты ақын екенін әдегеннен Сара мойындайды:

«Арындап дәуірлейді барған сайын, Екпіні соққан желдей көрдім жайын». Бұл ақын Сараның өз қарсыласы Біржанға берген бағасы. Сол сәттегі ақынның творчестволық көңіл күйін өзі ақын Сара дәл танып көрсетеді. Айтыс бір ғана Сараға сын болмай қалады. Сол ауылдың иесі Есімбек пен Тұрысбекке де, одан әрі бүкіл найман еліне сын болғалы тұрғанын Есімбектің абыржып, Сараға келіп, айтысқа шығуын, намысын бермеуін, тілегін тілеп, құдайдан абыройын сұрап тұратынын айтатын көріністен байқаймыз. Бұл әлі айтыстан бұрынғы өтіп жатқан хал. Жағдай. Бүкіл елді дүрліктірген, «Орта жүзді әнмен қырған» сал Біржанның ақын қызды іздеп келіп, Ешкі өлместе отырған атақты қажы ауылындағы әрекеті ғана. Осы арқылы ақындардың қазақ қоғамындағы орнының қаншалықты биіктігін көрсетеді. Сол уақыттағы қазақ қоғамының мәдениеті көрініс береді. Көрініс береді деу аздық ететіндей, сөзбен соғылған сурет болып мәңгіге қалдырылған. Оның келгенін кінә көріп жатқан жан адам жоқ. Ақынға күш көрсетіп, ауылдан қайтаруды да ойлаған ешкім жоқ. Тек қана соған лайықты сөз қайтара алатын жанның тілеулестері ғана көрінеді. Қазақ қоғамындағы әнші, жыршы, айтыскер ақындардың бар қызметі де, абыройы да, оны тыңдайтын көпшіліктің мәдениеті де айқын көрінеді. Біржан характерін қоғаммен байланыста суреттеп отырғанына анық көз жетеді. Романның бірінші талабы орындалғанын осыдан көреміз.

«Шырағым, Сара, саған не болды?» - деп,
Есімбек кіріп келді ағатайым!
Шырағым, Арғынға орай бар ғой Найман,
Бала едің атағыңды жұртқа жайған.
Кең жерде келістіріп душар болмай,

Қапыда қажы үйінде келді қайдан?»

Бұл сырттан келген Есімбектің сөзі. Қажы ағасының алдында, бірден қарындасына айтысқа шық дей алмай, намысты қолдан да беріп жібере алмай сасып тұрған сәті. Психологиялық толғаныстың көркем бейнесі. Сонымен бірге әр қаһарманның өздеріне тән сөздері. Қиналысы. Бұл да романға қойылар шарттардың негізгілері болып есептеледі. Бұның барлығы романда суреттелген жағдайдың ішкі қозғалыстары ғана. Романға негіз болған оқиға – айтыс әлі басталған жоқ. Бұл да романның басты шарты екені белгілі.

“Тартынба енді, балам, - деді қажы,
Адымың аттан артық шықты тайдан,
Сөзі бұзық ант ұрған көрінеді,
Бар еді бір кісідей өнерге айлаң.
Апттыққан қу Арғынды бір дөңгелет,
Ағаңа осы болсын тиген пайдаң.
Өнері ұлдан артық қарағым-ай,
Тұрайын мен де тілеп бір құдайдан!»

Бұл - қажы Тұрысбектің сөзі. Елдің иесі, қадірі асқан білімді жанның болуға тиіс оқиғаға көзқарасы. Осы арқылы өз аулында айтыстың өтуіне де, айтысқа түсетін ақын Сараға да бата береді. Бұл сөздерден Сара қыз бен ол өмір сүріп отырған қоғам байланысы көрсетіледі. Сара көп қыздың бірі емес, ол – ақын. Бүкіл сол ортаның намысын қорғауға міндетті тұлғаға айналып жүре береді. Қазақ түсінігі бойынша, Сара өзінің тегі Найман руынан шыққан атақты ақындар аруағына сыйынады. «Аспаннан бойға түсті ғайып пірім»,- деп, өлеңнің Алла берген ерекше сый екенін атап өтеді. Енді үйде отырған көп қыздың бірі ғана емес, арқалы ақынға айналып:

«Ән шырқап ақ ордадан шыға келдім,
Қозғадым қырмызыдан сөзді талдап.
Төрт қызы Тұрысбектің қасыма ерді,
Ақ үйден шыға келдім «Найман-айлап
Танданып жиылған жұрт қарап тұрды,
Біржанға қыз да болсам, балап тұрды.
Кәмшат бөрік, күлдәрі белбеуі бар,
Көк торғын шапанды адам қарсы жүрді.
Түрінен мен таныдым: осы – Біржан,
Сандалтып Орта жүзді әнмен қырған.
Сары сұр адам екен, тым өңді емес,
Құбылар тоты құстай әлгі антұрған».

Сараның өз баяндауымен болған оқиға баяндалып жатар. Сара бірінші кезекте, болған оқиғаны жеткізуші – баяндаушы, әлі ақын ретінде айтысушы жағдайына өткен жоқ. Романдағы оқиғаны баяндаушының өзі. Сара баяндауында үлкен сурет бар. Тұтас қазақ тұрмысы бір сәтте көз алдыға келеді. Көшпенді елдің театр өнері пердесін ашқандай әсерде қаласың. Сара Біржанға бірден мінездеме беріп кетеді. Сыртқы портретін де, өзінің ішкі танымын да көрсетеді. Бұлардың барлығы айтыстың өзі емес. Айтыстың қалай, қай жерде, қандай жағдайда болғанын айтыскердің біреуі әңгіме етіп айтып отыр. Айтушы – Сара. Айтушы өз сөзінің арасында басқалардың да сөзін сол қалпында беріп отырады. Айтушының баяндауы да - роман талаптарының бірі. Айтыс осыдан кейін басталады.

Біржан талантты ақын, жезтаңдай әнші қызды өз ортасында жеңбекші болып іздеп келген Арғынның «ақтаңкері», ақыны. Ол да жай қалжың, жігіттердің жеңіл сөздері мен әзілін ғана айтып, шағын топтың көңіл көтерушісі емес. Өз елінің артықтығын танытып, «найманның асыранды бұлбұл құсының» аптығын басып, сол арқылы бүкіл найман елінің өрлігіне сына түсірмекші болған ірі ақын, көптің сөзін сөйлер тұлға ретінде танылады. Одан әрі қарай айтыс өнерінің дәстүрімен кезектесе отырып, ақындардың сөз сайысы басталады. Сара сыртқа шықпас бұрын-ақ дауылпаз ақын өзіне үлкен баға беріп, Сараның айтысқа шығуына дабыл қаққан. Қамсыз отырған қарсыласының мысын басу үшін, арындаған ақын тоқталмай, Сараға тиіседі:

«Мен Біржан қызға барман аяғымнан,
...Бері кел, ұрғашылық қылма жаным,
Дәндеме Наймандағы саяғыңнан.
Найманның болады екен қызы надан,
Үлгісіз, қандай халық түрі жаман.
Ағаға іні келер біздің елде,
Көп боп па сұрасуға есен-аман!»

Ақындар айтысының шарты. Қарсыласын ауыр сөздермен ықтырып, бастырмалатып, өзінің мықтылығын мойындату. Қарсыласына психологиялық шабуыл жасау. Сара ә дегеннен жеңетін уәж табады.

«Ей, Біржан, кімге дәрі амандығың,
Сөз білсең, бұл да сенің жамандығың.
«Қисса сул әнбиядан» естімеп пе ең?
Белгілі мағлұм болды надандығың.
...Хауаға бұрын барған Адам ата,
Бұл салттан кетпекшісің қалай аттап?»

Дәл осы тұсын әйгілі ақын Ә.Тәжібаев «Жаданның хаттары» дейтін прозалық шығармасында керемет билігірілкен талдап кетеді. Жаданға айтқан Біржанның өз сөзімен береді. «Әрі қарай толассыз сөйлеп ағындап кете бермей, дәл осы жерден тоқталғанда, мен жеңіліп едім, айтар сөзім қалмап еді, бірақ тұлпардай қызып алған жүйрік ақын кідірмеді, мен одан кейінгі сөздеріне жармаса кеттім», - деген екен. Екі ақын сұлу сөзбен өздерінің портреттерін салып шығады. Айтыстан ақын қыздың көз сүйіндірер көрікті болғаны аңғарылады. Әйтпесе, әрбір сөзін қалт жібермей аңдып отырған арқалы ақынның алдында өзінің сұлу портретін айта алмас еді. Романдағы портрет жасау шеберлігі мінсіз өрнектелген. Біржан оның өз сұлулығы туралы айтқан сөздеріне дау айтпайды. Сара ақын осы бір салтанатымен өзіне-өзі ескерткіш соққандай. Тек ақындық шабытының қанатында өлеңді тасқындатып тұрған қалпында көз алдында мәңгіге қалып кетеді. Айтысты оқып отырғанда жүрегіңе ерекше нұр құйылып, ақын болып тербелесің. Біржан да одан қалыспайды. Өзінің қадірі мен қасиетін танытатын көркем сөзді түйдегімен тоғытады:

«Ақ иық мұзбалақпын жерге түспес,
Қанды көз май жеп алғыш ақ иықпын.

Кең қолтық арғымақпын алқымы іспес...». Мінездеудің керемет үлгісі. Бұл роман жанрының бастауы деп танылып жүрген толғаулардан келе жатқан қазақ әдебиетіндегі классикалық мінездеу

үлгісі. Сара портретін беруде де Ақжүністің тағдыры шешілер тұста, Қартқожаққа айтатын өзіне-өзінің берген портреттік суреттеулерінің үлгісі бар. Бірақ ақын Сара одан да дәлірек, айқынырақ портрет жасаған. Яғни, ауызша романдардағы портрет жасау шеберлігінің эволюциясы деуге болады. Бірін-бірі өздерін өздері бағалап болған соң, елдерінің жақсылықтарын алға тартады. Қарсыласының елдеріндегі етек алған кемшіліктерін беттеріне басады. Ақындар енді қоғамдық айыптаушыға айналып кеткендей. Сара характері көз алдымызда өсіп, жетіліп көрінеді. Айқайдан ығысқандай болып, ел ағаларынан ұялып отырған ұяң қыз басқаша сипатқа ауысады. Романның талабы орындалғанын көреміз. Сөз жоқ, жан диалектикасының көрінісі. Арқалы ақынмен бетпепет келген қыз енді жүйрік ақын болып көсіледі. Ақындар бұдан да тең түседі. Сараның мұқалмас қайраты, білімділігі, сүрінбес жүйрік ақындығы танылады. Сараны биік тұғырдан түсіретін, тұлпар тұяғын сүріндіретін тұсы - қалың беріп, баталасып қойған күйеуі Жиенқұл. Қарсыласынан өз қайғысын жасырып, елін жеңіске жеткізу үшін Жиенқұлды сыртынан мақтап, осы жиынға шақыртуы да Сараның аса сезімтал, алғыр, ұстамды да ақылды мінезін танытады. Елінің намысы үшін жеке басының қайғысын да елемеге күші жеткен қайратты жасты танымыз. Оның бәрін алдын-ала біліп келіп отырған Біржан сырт мақтағанға келіспейді. Осы жерде роман талабына сәйкес Сараның тағы бір қыры ашылады. Ақын Сара көп мұнды қыздардың қатарына түседі. Өз мұңын сол жерде тұрған ағалары, ел сөзін ұстайтын жақсы азаматтар Есімбек пен Тұрысбекке шағады. Енді Біржан Сараның қарсыласы емес, сәні мен салтанаты келіскен қадірлі арудың тілектесіне айналады. Сараға деген ықыласы мен бағасы аса бір нәзіктікпен, қимастықпен өріледі. Екі ақынның да психологиясы айшықты суреттелген. Сонымен бірге, бүкіл сол кезеңдегі қоғамның ішкі-сыртқы жағдайы осылай анықтыққа жеткізілген. Біз бұл айтысқа М.Әуезов берген жанрды дұрыс деп есептейміз. Қазақ әдебиетіндегі айтыс үлгісіндегі роман, айтыс-роман. Енді, бұған дау айтушылар, романда қаһарманның біраз өмірлік суреттері көрінбейтін бе еді, бір күнде болған айтыста ол талап орындалмайды ғой деуі мүмкін. Қаһармандар өз сөздерінде өмірлерінен мәлімет беріп отырады. Бүкіл өмірі демесек те, қаһарман туралы жақсы мәлімет берілген.

«Қызы едім Тастанбектің атым - Сара,

Ішінен ер Қаптағай шықтым дара.

Домбыра ап он үшімде сөз сөйлеп ем,

Келемін бір сүрінбей жеке-дара.» деп өзін таныстыруында роман тілімен айтқанда, монологы арқылы өз өмірінен хабар береді. Біржан ақынға дейін іздеп келген, жеңе алмаған ақындар аталады. Өз өмірінің елеулі тұстарынан осылай хабар береді. Біржан да дәл солай:

«Сайраған Орта жүздің бұлбұлымын,

Арғынның Алтай-Қарпық ақтан кері.

Ақиық мұзбалақпын жерге түспес,

Кең қолтық арғымақпын алқымы іспес».

М.Әуезовтің эпистолярлық роман дейтін себебі, бұлар хағ арқылы өз ойларын жазбаса да, көп алдында кезектесе отырып, өздерінен де, қоғамдағы мәселелерден де хабар беріп шығады. Импровизацияның асыл жауһарлары екі ақынның аузынан да жарқырай төгіледі. Сонымен бірге сол уақыт, қоғамдағы түйткілді мәселелер түгел сөз болады. Роман талаптарын орындаған, бүтін туынды. Айтыс Қазан баспасынан «Қисса Біржан мен Сара айтысы» деген атпен кітап болып басылып шыққан. Сондықтан XIX ғасырда жазбаша шыққан қазақ романы, роман түрі: айтыс-роман деп есептейміз.

Осы жерде тағы да біраз ғалымдардың оқшау пікірлерін келтіре кеткенді жөн көрдік. Ол – Абайдың Пушкиннен аударған Татьяна мен Онегиннің хаттарына байланысты қорытындылар. Б.Шалабаев, М.С.Сильченко сынды ғалымдар бұл аударманы Абайдың өзінің романы, хатпен жазылған роман

деген пікір білдіреді. Бұны ғалым Е.В.Лизунова да қуаттайды. Соңғы жылдары бұл мәселе тағы айтылып жүр. Т.Жұртбай мақаласы бұған дәлел. Егер Татьяна мен Онегин хаттарында романдық тұтастық барына сенсек, «Біржан мен Сара» айтысы одан әлдеқайда толығырақ, жан-жақты, адам психологиясы, қоғамдық суреттеулер толығырақ екені бәрімізге аян. Бұл туындыны айтыс-роман деуге әбден дәлеліміз жеткілікті.

1. Әуезов М. Әдебиет тарихы. 20 томдық шығ. жин. 16-т. Алматы. «Жазушы». 1985. 400 б.

2. Біржан мен Сара айтысы. Қазақ әдебиеті хрестоматия. Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқу құралы. /құр. Ұ. Асыллов, Т. Жұмажанова, Ғ. Бейсенбаев./ Алматы. «Мектеп». 2005. 392 б.

3. Шалабаев Б. Қазақ романының қалыптасуы мен дамуы. Алматы. 1983.

4. Сильченко М.С. Творческая биография Абая. Изд. АН КазССР. 1957.

Р. М. Каметова

СОНЕТНЫЙ ТРИПТИХ НАДЕЖДЫ ЧЕРНОВОЙ «АВГУСТ»

В конце XX века распространенным типом жанрового цикла является «сонетный» цикл. Традиционно сонетом принято обозначать стихотворение, состоящее из двух катренов и двух терцетов, где первые восемь стихов объединены двумя рифмопарами, шесть последующих — двумя-тремя парами рифм. Точки зрения на сонет как на твердую стихотворную форму придерживаются исследователи К.А. Гуляев [1], И.В. Михайлов [2]. Вслед за Л.И. Бердниковым [3], И. Бехером [4], В.Ф. Роговым [5] мы склонны считать, что сонет не только сложная форма, но это и «интеллектуальный» (В.Рогов) поэтический жанр, обладающий индивидуальным содержанием, специфичность которого исследователи обозначают категориями «диалектика» и «драматизм». Жанр сонета не случайно переживает период расцвета в эпоху Ренессанса, а в русской поэзии — на рубеже 19-20 и в конце 20 веков: в силу «интеллектуальности», «драматичности» содержания сонет возрождается тогда, когда человечество отвергает культ веры, подчиненность автоматизму бытийности и обращается к разуму. При этом актуализация сонета сопровождается пересозданием комплекса жанровых признаков.

Это означает, что каждый творчески созданный сонет стремится отойти от жанровых канонов, чтобы вновь переосмыслить и реконструировать форму и содержание классического сонета. В сравнении с западноевропейским русский сонет больше нацелен на деформацию жанровых и поэтических канонов, нежели на их сохранение. Сонеты А.П. Сумарокова свидетельствуют о попытке поэта преодолеть

жесткий рационализм эстетических правил классического жанра (новшество в области метрики, стилистики, сдвинутость ударений, большое количество инверсий). В начале 19 в. к жанру сонета обращается В. Жуковский, П. Катенин, Н. Щербина, А. Дельвиг. Последний из перечисленных поэтов признан основателем классического русского сонета, шесть сонетов Дельвига, ориентированные на воссоздание высокого образца жанра, до настоящего времени не утрачивают актуальности формы и содержания. Жанр сонета переживает период расцвета на рубеже 19-20 веков.

В первой половине XX столетия обращение к жанру сонета как в русской, так и в казахской поэзии носит эпизодический характер. Только в конце XX столетия в поэзии сформировались предпосылки для очередного возрождения жанра сонета. Как отмечает казахстанский исследователь Ж.Ж. Толысбаева, интерес к жанру сонета возродился в евразийской поэзии «...к концу XX века. Отличительной чертой поэзии этого периода является не только актуализация сонета, но рождение так называемого «сонетного мышления», в основу которого положено отношение к сонету как объекту и субъекту литературной традиции...» [6, с.8]. Данное наблюдение в определенной степени обосновывает тенденцию на создание циклических контекстных единств, варьирующих жанровую модель сонета, в казахстанской поэзии. Действительно, к сонетным экспериментам в больших поэтических контекстах обращались И.Потахина, В.Антонов, Б.Канапьянов, Л.Медведева, Н.Чернова. Предметом изучения в